

OPIS MIAST WOJEWÓDZTWA PŁOCKIEGO W LATACH 1820–1822

Abstrakt

Artykuł stanowi krótki historyczny przegląd miast województwa płockiego w latach 20. XIX wieku. Opis został przygotowany przez burmistrzów na potrzeby rządu Królestwa Polskiego. W tym czasie komisja rządowa miała zdecydować, które miasta mają stracić swój status, a które nie. Proces ten spowodował szeroki zakres nieuczciwych decyzji związanych z degradacją miast.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie w XIX w., województwo płockie, lata 20. XIX w.

W niniejszym opisie pragnę przedstawić krótki zarys historyczny 22 miast i miasteczek mazowieckich sporządzony przez burmistrzów i dozorców miast w latach 1820–1822 dla potrzeb gubernatora płockiego. Materiały te zebrała i opracowała Komisja Województwa Płockiego i przesłała je do komisji rządowej, a ta z kolei na ogólnej podstawie miała podjąć decyzję, co do przyszłego statusu poszczególnych miast.

Opis dawnych miast został sporządzony zgodnie z ówczesną wiedzą o regionie, ale jak się zdaje niektóre dokumenty historyczne nie były wtedy dostępne nawet ówczesnym władzom municypalnym. Część materiałów odnoszących się na przykład do dat erygowania miast uległa zniszczeniu. Świadczą o tym chociażby wzmianki burmistrzów, że władze pruskie, po rozbiorach, ulokowały owe materiały w Królewcu i dalszy ich los nie był wtedy do końca znany, a część dokumentów jest nieczytelna.

Duża część materiałów odnoszących się do opisywanych tu miast i miasteczek dochowała się do naszych czasów i znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Akta: Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych¹. Autor niniejszego opracowania oparł się głównie na w/w źródłach, zaś zagadnienia związane z kwestią pozbawienia przez władze rosyjskie statusu niektórych miast mazowieckich i innych, na swojej pracy doktorskiej pt. „Wieś płocka w dobie reform agrarnych XIX wieku”, dostępnej w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (BUW).

Obraz statystyczno-historyczny miast i miasteczek Północnego Mazowsza przedstawiał się w rządowej relacji następująco:

Andrzejewo (Andrzejów)

Według burmistrza Modesta Godlewskiego *miasto Andrzejewo położone nad rzeką niespławną*

¹ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (KRSW) – sygn. 4206, mf. nr 523.

Brok, bierze swój początek koło wsi Mrocza i łączy się ze strumieniem we wsi Łentownica i od tego miejsca, rzeka nazywana jest Brok, wpada do Bugu pod Godkowem.

Nie wiadomo, kiedy miasto zostało założone, z racji jak to określano, *przywilejów zbutwiałych*, trudnych do odczytywania, nic dokładnego dowiedzieć się nie można.”

Przywilej króla Zygmunta (Starego) z 1528 roku zdaniem burmistrza też trudny jest do odczytania. Stwierdzono jedynie na podstawie starych dokumentów, że w 1534 roku biskup Andrzej Krzycki w dzień św. Zygmunta i *pozwoleniem króla Zygmunta listem swym zapewnia prawa miejskie oraz przyznaje mu (tj. miastu Andrzejewo) terytorium i grunta z lasem „Wronie”, należących do klucza złotoryjskiego Dóbr Stołowych Biskupstwa Płockiego*. Za zgodą króla miasta to przybrało nazwę Andrzejewo, tj. od imienia założyciela grodu – biskupa Krzyckiego.

Przywilej biskupa A. Krzyckiego potwierdzili jego następcy: Ferdynand (1612 rok) i J. Gębicki (1658 rok). Podobnie uczynił to w następnych latach (tj. 1647, 1695, 1718, 1727, 1738 i 1749 roku) biskup Szembek. Ten ostatni, jak wynika z akt miejskich, wszystkie nadania miastu zatwierdził.

Andrzejewo otrzymało prawo magdeburskie, a więc *targi tygodniowe i roczne, 46 – włók gruntów (oprócz gruntów na posady), wolność pastwisk w dobrach biskupich, używanie lasów i drzewa surowego*. Miasto mogło czerpać dochody z łąźni, postrzygalni, wag i miar. Gwarantowano mu też *wolność warzenia piwa z obowiązkiem płacenia czopowego*. W Andrzejewie funkcjonowała karczma, stojąca na środku rynku, ale jak zaznaczono w opisie, została postawiona przez arendarza Żyda wbrew naddatku w przywilejach. W mieście znajdowały się dawniej jatki oraz browary. Obecnie (1822 rok) funkcjonują, jak podkreślano w dokumencie tylko 2 pojedyncze browary zaś miasto nie posiada

młynów, tartaków, cegielni, papierni, itp. Według nadania biskupów w Andrzejowie funkcjonowało tylko 2 sukienników wyrabiających sukno narodowe, postrzygalnia i farbiarnia. Innych rzemieślników w mieście nie było. Ustalono tu 6 jarmarków, a przedmiotem handlu pozostawało jak dawniej zboże, bydło, konie, owce, drób, nabiał, świnie, wełna, rzadziej – sukna krajowe, skóry, naczynia z drzewa i żelaza oraz wyroby rymarskie. Do miasta należały okoliczne lasy oraz grunta rozciągające się między wsią Ruskołęka a Łentownica. Mieszkańcom miasta zabroniono wypasu inwentarza na dawnych dobrach biskupich, gdyż te były w tym czasie dzierzawione jak to określano przez „Amt” żydowski – Jasienicki.

Biezuń

Historię miasta próbował odtworzyć burmistrz miasta (22 listopada 1822 roku) powołując się na Metryki Koronne z 1801 roku, gdzie wieś o nazwie Biezuń podniesiona została do rangi miasta na wniosek kasztelana Płockiego – Andrzeja z Gulczewa przez ks. Mazowieckiego – Ziemowita w 1406 roku. Przywilej lokacyjny został zatwierdzony w 1504 roku przez króla Aleksandra w Toruniu. Akt lokacyjny oparty był o prawo magdeburskie i stanowił, że miasto Biezuń ma prawo do targów tygodniowych i 3 jarmarków. W 1519 roku król Zygmunt (III Waza) dodał Biezuńowi następne 3 dni jarmarczne, a dni targowe miały się odbywać cotygodniowo w środę i sobotę. Po spaleniu się akt w 1619 roku nowy jego właściciel i dziedzic o nazwisku Krotkowski (być może Krętkowski) złożył opracowany przez siebie nowy przywilej, który pod datą 4 marca 1630 roku zatwierdził król Zygmunt III.

Według tegoż przywileju miasto Biezuń zostało zrównane w swych prawach do miasta Szreńska. Terytorium miasta miało obejmować 30 włości oraz łąki położone przy dworze między wsią Zimaki i Strześ, oraz łąki z ogrodami przy wsi Myślin Żątkowski. W ramach serwitutu miasto miało prawo do pobierania drzew z dóbr biezuńskich oraz łowienia ryby w rzece Wkra. Ponadto, jak to dalej wyszczególniono w cytowanym dokumencie, *Magistrat miasta miał prawo do 160 prętów kwadratowych ziemi przy granicy wsi Rzeszotary, a mieszkańcy do 72 ogrodów określanych mianem „Węgliska” i „Kępiny”*. Burmistrz podaje też, że ówczesny właściciel grodu Andrzej Zamojski w 1767 roku zmienił zasady ordynacji dziedzica (Krotkowskiego vel Krętkowskiego) w zakresie propinacji trunków. Zwiększył wtedy opłaty z 1 do 3 złotych *od każdego zagonu mieszczan*. Dodatkowo, zobowiązał mieszkańców do reperacji grobli przy młynie. Podniesiono też, że

dominium zabrało miastu kilkanaście morgów łąk i pól w miejscu zwanym „Zajastki”.

Mieszczanie na zasadzie dawnej ordynacji mieli obowiązek uiszczać opłaty dziedzicom oraz składki na rzecz kary ekonomicznej, zależnej jak to określano od dworu. W 1786 roku w mieście było 7 gorzelni „nadanych” Żydom przez dziedzica, po usunięciu Polaków. W mieście był drewniany kościół sięgający daty założenia grodu (ruina). W 1782 roku zbudowany został kościół murowany. Za czasów pruskich wystawiona została szkoła, gdzie *dzieci obu pól nauki pobierają, a w jednej z izb ewangelicy odprawiają swoje nabożeństwa*. W mieście pracuje wielu rzemieślników. Propinacja należy do dominium z dopiskiem, że *nikt inny bez upoważnienia nie może tych podatków ściągać*.

Za rządów pruskich „Kamera” przymuszała do zwrotu podatku lokacyjnego z 1619 roku nałożonego jeszcze przez dziedzica tegoż miasta Jana Krętkowskiego. Nadmieniono też, że *za królów polskich miasto nie czyniło żadnych kroków, aby odzyskać dawne przywileje królewskie*. W 1801 roku złożono wprawdzie prośbę do króla pruskiego o zwrot prawa propinacji do granic dominium, a nie całego miasta, ale jak to stwierdzono, sprawa przed Trybunałem Cywilnym w Płocku *założona jeszcze przez miasto w 1815 roku wypadła z racji na wycofanie pozwu przez mieszkańców Biezuń, którzy nie mieli pieniędzy na pokrycie kosztów procesu, jak i lęku ich o zemstę dominium*.

Na koniec podkreślono, że *mieszczanie w poprzednich czasach sporo zakupili ziemi od dominium, ale z racji na taryfę opłat miejskich, nie podają dokładnie obszaru zakupionych gruntów*.

Bobrowniki

Komisja Województwa Płockiego w piśmie do KRŚWiP z dnia 7 czerwca 1820 roku stwierdza, że miasto narodowe Bobrowniki straciło statut miasta i stało się osadą. W opisie historycznym stwierdzono następujące fakty: miasto założone zostało przez Krzyżaków w 1398 roku. Przywilej lokacyjny pochodzi z 1403 roku i nadany został przez W. Ks. Konrada w Malborku (Maryenburgu) w dniu Św. Michała.

Drugi przywilej – został nadany miastu w 1422 roku przez króla Władysława (II) w Inowrocławiu. Pierwotnie stary gród miał mieć obszar 52 włości (miary chełmińskiej), a według przywileju tegoż ostatniego – 40 włości, i jak zaznaczono, *mieszkańcy zostali zwolnieni od rządów starościńskich, a jedynie podlegali rządowi królewskiemu*. Następni królowie Polski potwierdzili nadane wcześniej przywileje miastu Bobrowniki, i tak:

- Król Stefan Batory – w 1576 roku

- Król Władysław IV – w 1605 roku
- Król Zygmunt III – w 1618 roku
- Król Jan III Sobieski – w 1878 roku (w Jaworowie).

Zgodnie z przywilejem Jana III Sobieskiego Bobrowniki miały prawo do 5 jarmarków i targów – w niedzielę, *bo Żydzi i Polacy chętnie wtedy kupują*. Obszar miasta wynosił 92 włók. Graniczyło ono z folwarkiem starostwa oraz wsiami: Bóg Pomóż, Cekiny, Gnojno, przez bory zaś ze wsią Bruzmem, Nowogródkiem, Holendrami, Rybitwą i rzeką Wisłą. Miasto powiększyło się dzięki wygranej w procesie z Rajmundem Rościszowskim (dziedzicem dóbr Brzezno) o około 50/60 włók boru, które posiadli jego mieszkańcy. Ponadto do miasta powróciło zgodnie z przywilejem z 14 marca około 12 włók łąk, które przez ostatnie 46 lat była w użytkowaniu wsi Bóg Pomóż, podobnie jak 1 włóka łąki, położona przy zamku, którą, jak to stwierdzono, *folwark starościński sobie przywłaszczył*. Sam zamek położony na wzgórzu n/Wisłą i wystawiony przez Krzyżaków, należał do dziedzica starostwa bobrownickiego.

W opisie historycznym podkreślono też, że w mieście Bobrowniki istnieje murowany kościół katolicki, kaplica ewangelicka i magazyn skarbowo-solny. Dzierżawą dochodów z propinacji trunków zajmowało się starostwo. Żadnych tu nie było fabryk, oprócz małych zakładów rzemieślniczych, w których znalazło zatrudnienie: 1 grabarz, 2 sukienników, 1 stolarz i 6 szewców.

Perspektywa rozwoju miasta w omawianym okresie nie była zbyt różowa, skoro ówczesny burmistrz pisał wręcz:

[...] opłata konsensownego (stały podatek od handlu) do ruiny doprowadziła wielu mieszkańców. Niektórzy poobdzierali dachy i ściany domów i za miasto się wynieśli. Produkty spożywcze w mieście droższe niż na wsi.

Tylko Żydzi, jak zaznaczono, wychodzili na swoje, jako że mimo zastrzeżeń władz, trudnili się produkcją i wyszynkiem trunków. W Bobrownikach miało żyć dużo *spekulantów*, którzy spławem towarów na Wiśle się trudnili.

Bodzanów

Jak podkreślił burmistrz, *miasto powstało z najliczejszej (największej) wioski*. Nie ma tu handlu, ani rzemieślników, czy fabrykantów. W 1820 roku postulowano więc, aby miasteczko zamienić (w zwykłą) osadę miejską.

Gród położony jest na wzgórzu nad rzeką Mułtą. Wcześniej należało do klasztoru P. P. Norbertanek w Płocku (1351 rok). Posiadał przywilej, który

znajdował się w magistracie. Powyższy przywilej ogłoszony w 1436 roku (w dniu Św. Stanisława) został zatwierdzony przez księcia Bolesława Mazowieckiego (ks. Ziemi Rawskiej, Wyszogrodzkiej, Warszawskiej i innych ziem). Tradycja lokalna mówi, że dopiero S. Batory ów przywilej zatwierdził.

Bodzanów pierwotnie zajmował 14,7 włóki i *kie rować się miał prawem chełmińskim*. W 1415 roku ks. Jan Mazowiecki wydał przywilej dla miasta, według którego prawo jarmarku przypadło w dniu Zielonych Świąt, który, jak stwierdzono, zwyczajowo jest odkładany na inne dni. Bodzanów nie posiadał żadnych folwarków, ani wsi. Według dawnych zasad obywatelom wolno było *palenie wódki i robienie piwa i takowych ich wyszynkowanie*. Później jednak decyzją dziedziczkę miasta – 99 Norbertanek, które początkowo owego wyszynku nie zabraniały, w latach późniejszych jednak, *samodzielność w tym względzie klasztor im odebrał*. Po odebraniu przez rząd dóbr poduchownych, władze rządowe przekazały prawa propinacji w mieście Bodzanowie w ręce *Amitu należącego do niejakiego Monkolińskiego*. Ten stan pozostał bez zmiany do 1820 roku. Według wieści gminnej, jak podkreślił urzędnik, być może, że Chodkowo należąca do dóbr narodowych została przemianowana na miasto Bodzanów, czego wiarygodność miało poświadczyć 2 obywatele tej wsi, a także 2 z sąsiedniej Gąsowy (byli to włościanie Ignacy Wójciak i Chrzanowski, którzy mieli wtedy po około 100 lat).

Według burmistrza powiększenie dochodów miasta w ostatnim czasie nastąpiło z przyczyny ustanowienia nowego podatku, zwanego konsensownym. Zdaniem tegoż gród w ostatnim czasie zupełnie upada. Oprócz tego, że miasto pozbawione jest *jakiegokolwiek nauki i rzemiosła*, to nawet utrzymanie burmistrza (600 złp.), zdaje się dla mieszkańców niebywałym uciskiem. Urzędnik ów postulował zamienić statut miasta na wolną osadę.

Bielsk

Zdaniem Komisji położenie miasta niczym nie różniło się od wioski. Jak stwierdzono, nie ma tu żadnych targów ani handlu. Odbywają się czasami jarmarki, które w żaden sposób nie wpływają na rozwój miasta. Mieszkańcy Bielska trudnią się jedynie rolnictwem, zaś koszty utrzymania władz jest dla nich wielkim ciężarem.

Bielsk otrzymał przywilej od króla Zygmunta Augusta I w 1537 roku, który to akt został zatwierdzony w 1558 roku. Następni królowie zatwierdzili ten przywilej, odpowiednio w 1608 roku i w 1766 roku. Miasto rządziło się prawem magdeburskim, a targi wyznaczono tu na czwartek. Główne dochody Bielska

pochodzący z propinacji z dwóch karczm, z których ostatnia spaliła się w 1811 roku, w czasie wojen napoleońskich (jedna z dwóch karczm spaliła się w 1805 roku, druga została rozebrana w 1811 roku). Dochody miasta szacowano tu w 1808 roku na 1830 złp., zaś w 1819 roku na ponad 3000 złp. i pochodziły głównie z wydzierżawiania tzw. kontyngensów.

Brok²

Według zebranych wiadomości miejscowych i akt po Rządzie Pruskim, jak to stwierdzono w sprawozdaniu, trudno jest określić datę lokacji miasta. W momencie opisu (w 1820 roku) burmistrz tegoż miasta stwierdzał, co następuje: miasto folwarków nie ma, gorzelnie i browary należą do prywatnych właścicieli, lasy, zarośla i pastwiska należą do wspólnej własności.

Po za tym stwierdzono, iż wcześniej w mieście istniała cegielnia oraz karczma należąca dawniej do kościoła. Obecnie, jak zaznaczono, w Broku istnieje w środku rynku karczma z zajazdem (położona na gruntach miejskich), która do (żydowskiego) Amtu należy. Ponadto *pleban w swojej karczmie szynkuje, co burmistrz w wyrzucie stwierdził, to i inne browary i gorzelnie prywatne ceny trunków (w obecnych czasach) podnieść nie mogą*. W raporcie burmistrz miasta postulował w piśmie kierowanym do władz zwierzchnich, *aby wprowadzili opłatę równą z wyszynku trunków, tak dla Polaków, jak i Amtu (Żydów)*.

Chorzele

Miasto założone zostało przez króla Zygmunta Augusta I w 1542 roku. Niniejszy przywilej lokacyjny dla Chorzel został potwierdzony przez króla Jana III i Stanisława Augusta. Przywilej z 1542 roku w swej głównej sentencji stwierdził, że *król zatwierdził uprzednio nadane miastu temu (Chorzele) dobrodziejstwa*. Akta niniejszego nadania znajdują się, jak stwierdzono wówczas, *w książce oryginalnej z rewizji województwa mazowieckiego przed rokiem 1564, w archiwum Skarbu Koronnego, wypisanego i wydanego w Warszawie pod datą 6 lutego 1776 roku*. W przytoczonym opisie wspomniano ponadto, że *oryginał przywileju miasta Chorzele Jak król przywilejem swym datowanym w Warszawie XXIX marca roku pań. MDCXC panowania 16, z powodu zgorzałych akt z Ratuszem, na zasadzie exurpla z grodu ciechanowskiego de Anno zeria 4 ta post fatum Y.B.Y.M wyżej rzeczony przywilej Zygmunta I odnowił i wcały obszernowin utrzymał. August król pod datą w Warszawie 29 grudnia 1757 roku panowania 25, przywilejem „sonfirnalionis praw miasteczka Chorzele do*

² Brok należał do tzw. Dozorcy Miast, od 1507 roku do Dóbr Ratowskich, Biskupstwa Płockiego.

trzech dawnych jarmarków przydaje dwa (:) na *św. Mikołaj i Poniedziałek Zapustny*". Na koniec, jak stwierdzono w sprawozdaniu, *Stanisław August z dnia 12 lutego 1776 roku panowania 12, tytułem Konfirmacji uznania prawa Miasta Chorzele z dodaniem dwóch jarmarków w Wigilię Św. Magdaleny i w SS-ich*.

Mieszkańcy miasta Chorzele uprawiali tylko 1/3 pól, które były piaszczyste, tj. 25 włók. Zaś tutejsze łąki, jak to określano, są bagniste i przez większą część roku *nie daje się na nie wejść*. W opisywanym czasie (1820 roku) w Chorzelach było czynnych 20 karczm, z czego jedna należała do dóbr narodowych. Jatek tu nie było. W 1808 roku w mieście prosperowała fabryka sukienników z 22 warsztatami i 40 szpulami oraz 10 garbarni, z czego 2 z nich *pozostawało w podrzędnym stanie*. *Ogólna arena położenia ekonomicznego i rozwoju miasta nie była dla Chorzel pozytywna*. Pisano więc m.in. o dominującej grupie rzemieślników – sukiennikach, których *położenie biedne, bez pomocy Rządu nie są w stanie ponieść się na wyższy poziom*. Handel w mieście pozostawał w rękach Żydów, i jak podkreślał burmistrz *żaden katolik nie jest w stanie z nimi konkurować*. Dopiero rząd pruski wprowadził dzierżawę dochodów od zysków, dzięki którym owe dochody zwiększyły się, w 1806 roku do 3608 złp., a w 1819 roku do 5845 złp. Na koniec burmistrz konstatawał, że *handel w mieście Chorzele podupada, gdyż na jarmarkach pojawia się jedynie kilka Kurpiów*. Odnośnie historii miasta ówczesny burmistrz Chorzel konkludował: *przywilej lokacyjny miasto otrzymało od króla Zygmunta w 1542 roku, który zatwierdził nadane miastu dobrodziejstwa*. Dalej nadmieniał, że *akta (miasta) znajdują się w Księżce oryginalnej z rewizji województwa mazowieckiego pod rokiem 1564 w archiwum Skarbu Koronnego, wypisanego z wydanego w Warszawie pod datą 6 lutego 1776 roku*. Oryginał przywileju miał wystawić król Jan Sobieski, który aktem swym datowanym w Warszawie XXIX marca roku pańskiego MDCXC panowania 1667 z powodu zgorzałych akt z Ratuszem, na zasadzie *exurpta z grodu ciechanowskiego (,) Anno zeria 4-ta post factumj YBYM (,) wyżej rzeczony przywilej Zygmunta I odnowił i wcały obszernowin utrzymał*. Przypominając dawne przywileje dla Chorzel, wysoki urzędnik municypalny stwierdzał, że *król August pod datą w Warszawie 29 grudnia 1757 roku (,) panowania 25, przywilejem sorfirnalionis praw miasteczka Chorzele do trzech dawnych Jarmarków przydaje dwa (tj.) na Św. Mikołaj i Poniedziałek Zapustny*. Przytaczając owe przywileje dla w/w miasta, burmistrz stwierdzał odnośnie ustalonych tam jarmarków, że *Stanisław August (w wystawionym*

dokumencie) z dnia 12 lutego 1776 roku (,) panowania 12 (,) tytułem konfirmacji uznania prawa Miasta Chorzele z dodaniem dwóch Jarmarków: w Wigilię Św. Magdaleny i w SS-ich. Opis stwierdzał, że miasto dziedziczne zamieszkane jest przez samych Żydów, którzy nie świadczą żadnych podatków, nawet na utrzymanie burmistrza, czy upiększenie miasta.

Miasto leży na gruntach częściowo szlacheckich nad rzeką Brok, a częściowo (na gruntach) zakupionych przez ówczesnych mieszczan, tj. starozakonnych (Żydów). W środku rynku położone tam budynki należały bądź do dziedziców, bądź do Żydów, za konsensem (zezwoeniem dziedziców) zamieszkałych. Miasto Czyżew granoczyło ze wsią Czyżewo Ruś, Czyżewo Grabki i Czyżewo Kościelne. Nie ma tu większych fabryk, oprócz 3 farbiarni i 1 kuźni. Propinacja należy do dziedziców miasta. Zyski z wyszynku wódki i piwa, jak to określono stale wysokie dla Żydów, z racji na brak porządku i nadzoru z wyszynku trunków. Nie prowadzi się tu również żadnych melioracji ulic miasta. W końcowej części raportu burmistrz postuluwał, aby w celu uporządkowania miasta, czym prędzej powołać posterunek policji.

Czerwińsk

O założeniu miasta brak jest jakiegokolwiek informacji i jak to określano *fakt ten „pomroka pokrywa*. W swej trudnej historii Czerwińsk przeszedł szereg niszczących napadów poczynając, jak to określał burmistrz *od Krzyżaków pod wodzą Wielkiego Mistrza Hermana, Litwinów pod wodzą Mendoga, przez Szwedów pod wodzą Gustawa i Karola XII oraz liczne pożary*. Czerwińsk od ostatniego rozbioru należał częściowo do Biskupstwa Płockiego oraz Opactwa Czerwieńskiego. Opactwo nadało przywilej swojej części w 1582 roku, który został potwierdzony przez Jana Kazimierza w 1712 roku.

Czerwińsk pierwotnie miał powierzchnię 12 włók i 10 morgów. Za rządów pruskich (1795–1805) do miasta przyłączono przyległe tereny nad Wisłą. Od zachodu należała do kasy miejskiej, a szynkowanie (handel trunkami) odbywało się jedynie w 2 domach.

Drobin

Miasto, jak stwierdził burmistrz *nie posiada żadnych planów, ani szczegółów, co do posiadania przez Żydów placów*.

W mieście znajduje się fabryka skór i kapeluszy. Propinacja należy do dziedzica. Był tu też kościół parafialny murowany. Drugi kościół drewniany pozostał w owym czasie w zupełnej ruinie. Okazały budynek drewniany, w centrum miasta przeznaczony dziedzic na szkołę i w tymże lokum, jak stwierdzał burmistrz, *dzieci pobierają naukę*. Jarmarków

w mieście było 10, na których handluje się bydłem, końmi i narzędziami rolniczymi. Dozorca miasta *wzywał dziedzica miasta do polepszenia stanu życia ludności, lecz jak to stwierdzono, bezskutecznie*. Dochody od trunków w znacznym stopniu idą na utrzymanie burmistrza i sługi miejskiego. Reszta funduszy jest przeznaczona na *upiększanie miasta*. W tej sytuacji, konkludował urzędnik, *gdyby dziedzic nadał mieszkańcom własności placów i ogrodów oraz „daninę topatkowego”, „od księdza”, „topatkowego od wypieku chleba”, z „placów użytkowanych” przez Żydów, z „kancelarii” – to stan położenia ludności (na pewno), by się poprawił*.

Dobrzyń n/Wisłą

Brak dokładnej informacji o lokalizacji miasta. Ówczesny burmistrz stwierdzał ogólnie, że *w czasach historycznych* zostało ono zniszczone przez Szwedów oraz pożary. Według „Manifestu” sporządzonego przez mieszczan w 1661 roku gród posiadał już przywilej nadany mu przez króla St. Batorego w 1580 roku, następnie zatwierdzony przez Zygmunta III w dniu 20 stycznia 1597 roku w Krakowie, z kolei przez Jana Kazimierza w Warszawie (w dniu) 2 marca 1649 roku. Jak dalej podkreślano, *kopia przywileju Zygmunta III znajduje się w ratuszu w Toruniu*.

Miasto miało się rządzić prawem chełmińskim i jurysdykcją wójta miejscowego oraz wyłączone było spod kuratelii sądu koronnego. W 1820 roku w Dobrzyniu znajdowało się 6 placów, z czego 3 należały do kasy miejskiej. W raporcie podkreślano też, że *przed rokiem (tj. w 1819 roku) w Dobrzyniu była czynna kopalnia węgla ziemnych, z których rząd zrezygnował z racji jak to określano, na małe korzyści*. Burmistrz odwołując się do historii wspominał też, że *ówczesny starosta miasta Dobrzyń – Podoski w 1722 roku zawarł umowę z miejskimi (koło wsi Lenie), a ten dodatkowo za „propinację z 5 domów” miał zapłacić 6060 złp*. Dalej, jak podkreślano w raporcie, *grunta, które Starosta Humięcki jeszcze przed 1707 rokiem w Aktach Grodu Bobrowniki posiadał (i które znajdują się aż do tej pory realnie we wsi Leniki), chociaż w/w starostwa jeszcze w 1754 roku znaczną część tych gruntów przemocą do miasta przyłączył i osadził na nich Holendrów, na tych zabranych gruntach powstała nowa wieś pod nazwą Skaszewa*. Wsie Zbujszewo, Strachoń, Słuchowo należące wcześniej do Dobrzynia zostały oddane wójtowi Jakubowi Chełmickiemu. Wymienione wsie miały być nadane przez króla Kazimierza Wielkiego w 1455 roku wójtowi J. Chełmickiemu. Jak podkreślił burmistrz w 1390 roku, *wsie te i Miasto Dobrzyń z Ziemią Dobrzyńską po obu stronach Wisły należały do Krzyżaków*.

W sprawozdaniu burmistrz nadmieniał, że w Dobrzyniu znajduje się kościół z 1661 roku (później restaurowany), który spłonął (wraz z miastem) w 1767 roku. Pozostało z kościoła, jak to określano, *jedynie zwalisko*. W okresie objętym raportem (1820 rok) Dobrzyniu istniał jedynie kościół Ks. Franciszkanów, który pełnił funkcję parafii. Burmistrz stwierdził, że *miasto dawniej było świętym, obecnie w biednym jej stanie, utrzymuje się z handlu przygranicznego: bydła, towaru łokciowego (i) sprzętu gospodarstwa rolniczego*. W ostatnim czasie dochody miasta zwiększyły się z powodu wyższych opłat z szynków.

Dobrzyń n/Drwęca

Na wstępie burmistrz stwierdził, że *do roku 1818 tak Rząd Pruski jak i Królestwo Polskie, dozorował rzekę, aby nie było żadnych zawałów, a droga wodna była spławna*. Dobrzyń miał pierwotnie obszar 8 włók, 10 morgów i 241 prętów. Należał do kancelarii, tj. do kasy propinacyjnej. W mieście, w omawianym okresie, prosperowało 20 sukienników, którzy rocznie wyrabiali 31 320 łokci sukna białego, tzw. ordynacyjnego. Ponadto, jeden grabarz (wyrób około 200 sztuk skór), 48 szewców, 35 krawców, 15 zdunów, 2 stolarzy, 2 ślusarzy, 3 bednarzy i 1 kowal. Na koniec w opisie sytuacji miasta burmistrz stwierdził, co następuje: *do Kancelarii należą łąki i pola, które przynoszą znaczne dochody, ale dziedzic w części „rolę odebrał”, i miasto nie bardzo może się rozwijać*. Postulował więc w piśmie kierowanym do władz zwierzchnich, aby ukróciły samowolę dziedzica, który zdaniem urzędnika municypalnego, gród położony przy granicy posiada odpowiednie warunki do rozwoju handlu.

Janów

Zdaniem burmistrza, miasto położone przy granicy pruskiej, mimo korzystnej sytuacji ledwo prosperuje. Przywilej lokacyjny Janów otrzymał w 1421 roku, który następnie został poświadczony przez ks. Jana Mazowieckiego w 1473 roku.

Miasto rządziło się prawem magdeburskim i *rozciągało się* na przestrzeni od wsi Kurczątko i rzeki Orzyc, aż do tzw. Boru Królewskiego. Prawa miejskie miasta potwierdził król Zygmunt August III (1722 i 1758 rok), a także Stanisław August (w 1777 roku). Janów miał prawo propinacji (wyszynk trunków), a szynki należały głównie do gospodarzy (rolników). W czasach historycznych mieszkańcy miasta nie uważali się za „burges”. Dość wspomnieć, że według lustracji Ziemi Ciechanowskiej z 1660 roku Żydzi zamieszkujący Janów nie kazali się nazywać mieszczanami.

Kikół

Przywilej dla miasta został wydany przez króla Augusta III w 1745 roku. Potwierdził go Stanisław August Poniatowski w 1791 roku, a następnie władze pruskie w 1799 roku. Propinacja (wyszynk trunków) należała do dziedzica. W mieście prosperowało 19 szewców, 16 krawców, 7 stolarzy, 3 piekarzy, 3 rzeźników, 1 zdun i 1 siodlarz. W celu poprawy prosperity miasta postulowano sprowadzenie do grodu więcej rzemieślników.

Lipno

Przywilej miasta nadał w 1349 roku ks. Ziemi Dobrzyńskiej Władysław Lanckoroński, zatwierdził ów akt król Kazimierz Wielki. W okresie rządów Jagiellonów prawa dla miasta potwierdził król Aleksander (1564 rok), prawdopodobnie w 1504 roku, a następnie August III w 1751 roku.

Miasto pierwotnie nazywało się (z niem.) Lippe, a obecnie, jak potwierdził to burmistrz (w 1820 roku), Lipno. Położone było na 60 włókach ziemi. Miasto zwolnione było od wszelkiej „zwierzchności”, tj. wojewodów, starostów, sędziów, a także od wszelkich opłat. Zabraniano też we wsiach przyległych do miasta, handlu solą i innymi produktami i to zgodnie, jak określano, z przywilejem wydanym przez Zygmunta II w 1558 roku w Piotrkowie. Wypis tego przywileju został potwierdzony przez króla Augusta w 1723 roku i odnotowany w metrykach kościelnych w 1744 roku (już za króla Augusta III). W sprawie handlu w Lipnie odpowiedni przywilej wydał król Zygmunt August I w 1519 roku. Wypis z tego aktu zatwierdził August III (w 1747 roku) i Stanisław August Poniatowski (w 1785 roku). W/w akta wydano w Warszawie.

Dalej w sprawozdaniu wyszczególniono, że w Lipnie *grunta, pola, łąki i place należą do mieszkańców i są (tu też) 4 karczmy, 1 młyn i 1 tartak. Rybołówstwo należało niegdyś do kancelarii (kasy), teraz należą do rządu (tj. miasta)*. Do roku 1763 zgodnie z orzeczeniem burmistrza, miasto posiadało i używało lasów, które do Kancelaryi należały. *Lasy (te) przywłaszczył sobie dziedzic (i te położone) we wsi Jastrzębia, do tej pory użytkuje. Proces o las, za rządów pruskich nie spowodował jego zwrotu miastu*. Lipno w owym czasie nie posiadało żadnych fabryk, ani warsztatów rzemieślniczych. Opisując infrastrukturę miasta podkreślano, że do obecnych czasów dochował się tu jedynie kościół katolicki i ewangelicki, ten ostatni miał być postawiony w *mur pruski* (czyli z drzewa i muru).

W sprawie handlu w Lipnie królowie polscy wydawali odpowiednie przywileje. I tak, Zygmunt August wydał odpowiedni akt w 1519 roku, potwierdził ów akt król August III w 1747 roku i 1752 roku

i Stanisław August Poniatowski w 1785 roku. Wszystkie powyższe dokumenty wystawiono w Warszawie. W raporcie burmistrza uwypuklono też, że w tym mieście funkcjonują 4 karczmy, 1 młyn, 1 tartak. Rybołówstwo należało do władz miasta. Co do młyna i tartaku, to jak podkreślał burmistrz, wydzierżawione są wieczyście, a rybołówstwo dzierżawi młynarz. Lipno do roku 1763 miało prawo udostępniać swym mieszkańcom wolny wstęp do okolicznych lasów (serwitut leśny), ale od momentu, gdy te użytki (las) przywłaszczył sobie dziedzic wsi Jastrzębia, jak stwierdzał urzędnik, powyższe dobrodziejstwa miastu są zabronione. Burmistrz Lipna nadmieniał też, iż wcześniej w mieście był stary drewniany kościół (pod wezwaniem Św. Barbary), z racji jednak na starość został rozebrany. Funkcjonował tu również dom parafialny, magazyn furazowy oraz lazaret.

Mława

Miasto otrzymało przywilej w 1429 roku od ks. Siemowita zgodnie z prawem magdeburskim, który następnie potwierdził król Jan Kazimierz w 1667 roku, następnie August II w 1725 roku i ostatecznie Stanisław August Poniatowski w 1779 roku. Przytaczając szczegółowy opis lokacji miasta Mławy, burmistrz stwierdzał, co następuje:

Idąc porządkiem chronologicznym na zasadzie przywilejów confirmacyjnych takowy szereg nadań lub zatwierdzeń Tronu, daje się widzieć (że) w 1543 roku w Krakowie (na) Św. Dominica fasagina puffedum conver Divi Pauli prima Zygmunt I przywilej rzeczony (z roku) 1429 zatwierdza (w) 1545 roku w Krakowie firia sista prosima na Sejmie Generalnym ante dominicam reminiscere – A.D. 1545 Zygmunt I nadania Miasta Mława prawo zabudowania Ratusza, z wolnym użyciem wszelkich dochodów na rzecz publiczną miasta.

Dalej, zgodnie z powołaniem się burmistrza na w/w dokument królewski odnoszący się do rozgraniczenia użytków pisma w brzmieniu, jak następuje:

1545 List cum litula et Sigillis (,) urodzonych Pawła ze Szydłowa – Sędziego i Stanisława Witołstawskiego podśodka Zawkrzeńskiego Powiatu, stanowiącej rozgraniczenie Łąk, Pastwisk i Lasów zwanych Niemyte między dobrami dziedzicznymi a miastem. Oraz Dekretem Komissarskim dnia 29 maja 1565, przez Króla Zygmunta Augusta w Krakowie zatwierdzany w sprawie między urodzonym Gabrielem Grabawieckim Dzierżawcą Mławskim, a obywatelami miasta Mławy o za-

*właszczenie gruntu, Pastwiska, Łąki przez tegoż oraz i inne krzywdy wszczętej [...]*³.

Do miasta należała również wieś Studzienice, gdzie zamieszkiwało 9-ciu gospodarzy. Dzierżawienie gruntów tej wsi podpisywały ówczesne władze Mławy około 1790 roku. W tym czasie przyłączono do grodu również inne użytki, min. karczmę zwaną Zabrody. W opisanym czasie Mława posiadała karczmę z tzw. wolnym wjazdem i szynkiem, murowany browar oraz bór o nieokreślonej powierzchni. W czasach historycznych miasto było kwitnące. Według lustracji z 1564 roku miało tu nieźle prosperować 225 rzemieślników, w tym 140 piwowarów oraz 1 fabryka. Ludność tutejsza to głównie Polacy. W połowie XVI wieku w Mławie do Żydów należało jedynie 5 domów. Na początku XIX wieku proporcje w zakresie składu narodowościowego znacznie się zmieniły. W 1820 roku Żydzi stanowili już około 30% mieszkańców Mławy. Upadek miasta, zdaniem burmistrza nastąpił już w dawnych czasach, głównie na skutek wojen, które przechodziły przez ten teren oraz pożarów, zdaniem sprawozdawcy, trudno określić jaką powierzchnię ma obecnie Mława. Według tegoż urzędnika w archiwum miasta znajdują się jedynie oryginalne Księgi Lustracji województwa płockiego z 1732 roku, w których widnieje adnotacja, że *miasto Mława posiada ogółem 40 włók, między którymi znajduje się 6 włók gruntów wójtowskich, w części*

³ AGAD, KRSW, sygn. 426, mf. nr 523. W dokumencie zamieszczono też historię nadania praw miejskich miastu Mława, gdzie zapisano: *1576 Stefan Batory Król Polski 3 czerwca roku pierwszego panowania przywilejem swym obejmującym uprzednie nadania [...] i w moc wprowadza.*

1622 (-) 10 marca panowania 25 Zygmunta III Przywilej RP – 1575 Króla Stefana podobnie zatwierdza, po czym:

1667 (-) 26 marca Jan Kazimierz Król Polski przywilejem swym pod tytułem Inowacyi i Konfirmacyi z powodu uszkodzenia archiwum i autentyków przez zburzenie szwedzkie konferowanym, miasto Mława w używaniu nadanych praw zapewnił. Ten przywilej jest nieoryginalnym.

1724 (-) 5 grudnia panowania 28 Król August II podobnie przywilejem Tatulo Confirmationis privilegionimcivitatis Mławensi firivient.

1740 (-) 12 listopada August III titulo Confirmatiolo farium et privilegionem Civitate Mławensi Servient – przywileje, prawa i nadania przez swych poprzedników Książąt i Królów.

Te dwa ostatnie przywileje w oryginale także miasto posiada.

1745 (-) dnia 9 stycznia August III drugim swym przywilejem Konfirmacyjnym (...), o której się już w górze wymieniało istotnie wywód prac temu miastu służących wspiera i niewątpliwym czyni.

1779 (-) dnia 22 października Extract rezolucyi Stanisława Augusta za zdaniem Rady przy boku nieustającej na memoriał miasta i odpowiedzi urodzonego Piotrowicza Starosty Mławskiego i protokółu ekspedycji In publica wyszłych, która rezolucya jest napominanym, jest ostatnim dokumentem, który miasto posiada, reszta bowiem przywileju Jana Kazimierza zniszczenia Szwedów musiała zostać ofiarą.

porośniętych krzewami. Wolnych gruntów od podatków było 2 włóki, miejskich zaś 30 włók. Propinacja (wyszynk) piwa i wódki należała w mieście, jak to określano, do obywateli rolników, które to dochody mieli zagwarantowane jeszcze przywilejami wydanymi przez ostatnich 3 królów (tj. Augusta II, Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego).

W 1820 roku Komisja Rządowa zatwierdziła prawo tutejszych rolników *do oddzielnego proponowania dochodów z wyszynku piwa.* Nie było tu żadnych fabryk, oprócz, jak określono, kilku sukienników, którzy *ordynacyjne sukno wyrabiają, kilku grabarzy i farbiarzy.* Miasto miało dochody z wagi, postrzygalni, wiatraków, farbiarni oraz wyszynków. Jarmarków było tu 7, tzw. dwudniowych. Zdaniem burmistrza w Mławie brakuje większej liczby majstrów i rzemieślników, dlatego prosił rząd i komisję wojewódzką, aby ta zachęcała fachowców do przenoszenia się na ten teren.

Maków

Miasto według niepewnych danych, przywilej lokacyjny otrzymało w 1421 roku z rąk księcia mazowieckiego i rawskiego – Jana Starszego. Akt ten potwierdził król August III w 1748 roku opierając się na wcześniejszych dokumentach sygnowanych przez Zygmunta Augusta (1556 rok) i Stefana Batorego (1580 rok), Władysława IV (1604 rok), Augusta III (1743 rok).

Ostatnim władcą, który potwierdził akt erekcyjny miasta Makowa był król Stanisław August Poniatowski (1778 rok). Według burmistrza nie ma pewności, jak w przypadku innych miast mazowieckich, na jakich gruntach i powierzchni zostało założone. Mimo to, jak dalej zauważył w/w urzędnik, *w aktach powstałych pod Rządami Pruskimi jest zapisane, iż miasto Maków posiadało 26,5 włók, z czego 2 włóki należały do wójtostwa.* Obszar ziemi należącej pierwotnie do grodu w przeszłości stałe był uszczuplany, głównie przez właścicieli sąsiadujących z nim folwarków rządowych (Bazar i Makowica) oraz szlachtę i chłopów z okolicznych wsi, tj. Buczynowo, Obiecankowo, Chrzanowo i Słoniawy. Co do tych ostatnich wsi, w sprawozdaniu stwierdzono aktualnie (1820 rok) *kwestia zaboru ziemi miejskiej jest rozpatrywana przez Komisję Dobrego Porządku w Płocku, ale trudno orzec, jaki będzie werdykt w tej sprawie.*

Dawniej w Makowie miał być kościół drewniany, ale obecnie (w 1820 roku) też jest tylko 1 nazywany „Farą”. Przed kilku laty miasto wybudowało własnym sumptem bożnicę, która, jak to podkreślił burmistrz, *nie wiadomo czemu Żydzi nie dokończyli tej budowli.* Nie ma tu też trwałych budynków. Według akt grodzkich i lustracji (z 1564 roku i 1616 roku) w Makowie miały być 3 młyny, ale jak zaznaczono, 2 z nich

zostały rozebrane. Jeden młyn znajduje się we wsi Smrock, która to wieś jeszcze w 1802 roku należała do miasta.

W Makowie w czasie objętym sprawozdaniem, nie było żadnej fabryki, oprócz 1 sukiennika wyrabiającego „kir” i sukno. Zdaniem burmistrza dziwnie działo się w Makowie pod względem przestrzegania litery prawa, co do pobierania dochodów z propinacji, gdyż np. starosta nie miał takiego prawa, za to *zaś ekonomia w Różanie pobierała niniejszy dochód.* W Makowie handlowano zbożem, wełną i towarami zagranicznymi. Niektórym rzemieślnikom Żydom, wyznaczono w mieście ulice i place (łącznie 126 placów i miejsc dla wszystkich), gdzie mogli prowadzić swoją działalność (proceder). Odbywa się tu w ciągu roku 6 jarmarków, mimo tego miasto pozostawało w stagnacji. Dochody czerpało z opłat tzw. konsensownego, propinacji i podatków „nadzwyczajnych”.

Myszyniec

Miasto nad strugą zwaną Rozogą, gdzie okoliczne łąki okresowo zalewane są przez wodę, założone zostało przez Zakon Jezuitów (nie wiadomo kiedy) w *głębi lasów ostrołęckich.* Przez cały okres historyczny, jak podkreślił burmistrz, *miasto Myszyniec otrzymało rozmaite dobrodziejstwa, a nawet jarmarki i wolną propinację.* Dopiero, jak to stwierdzał wyżej wymieniony *kasacja ks. Jezuitów odmieniła na gorsze sytuację w mieście. Cofnięto większość dawnych przywilejów.* Pierwszy przywilej miał nadać miastu Stanisław August u schyłku swego panowania. Data przywileju i lokacji nie została ustalona. Myszyniec powstał na miejscu, jak to określano, wsi o żartobliwej nazwie Marbony, *do Kolacy Królewskiej należącej oraz jurydyk, które współcześnie noszą nazwę „Poświętne”.* Propinacja należała do ks. Proboszcza oraz częściowo z *karczmy w Rynku, Ekonomii Ostrołęcko – Dylewskiej w Ostrołęce.* Stwierdzono jednak, że dochody kasy miejskiej pochodzą głównie *od szynku.* Miasto i parafia w ciągu ostatniego czasu miały się szybko rozwijać i doszło *do kilku tysięcy głów.* Miało ono charakter rolniczej osady (osady terytorialnej). Nie było tu też żadnych fabryk, ani *wyszukanych rzemiosł.*

Nasielsk⁴

Miasto, jak go określił burmistrz *szlacheckie,* położone jest nad rzeką Nasielnią, zamieszkane jest głównie przez Żydów, którzy utrzymują się z handlu, a *w budowie wcale się nie przykładają.* Założone zostało w 1386 roku według prawa chełmińskiego przez *jego dziedzica ks. Jana Mazowieckiego* oraz

⁴ Burmistrem Nasielska był w tym czasie (1820 rok) Czatarski (brak imienia).

Krzyżaków. Król August III nadał miastu prawo do jarmarków (05.01.1744 roku), a Stanisław August zatwierdził to prawo (24.08.1779 roku). Wcześniej, prawo do jarmarków oraz targów wyznaczono na poniedziałek przez króla Zygmunta I w 1532 roku (z powołaniem się na odpowiedni przywilej wydany przez ks. Jana Mazowieckiego), król Władysław IV ów i inne przywileje zamienił (w 1657 roku) na niedzielę i środę. Jak III ustanowił w roku 1683, w mieście Nasielsk 3 jarmarki. Odpowiednie postanowienie w tej ostatniej sprawie zapisano w *Księdze 212-ej na Karcie 176 Komisji Generalnej, szlachty*.

Zgodnie z relacją burmistrza w *nadaniu, czyli Przywileju (z 1386 roku) nie ma wzmianki, jakie miasto miało rozległość*. Mieszkańcy Nasielska z części szlacheckiej oceniali powierzchnię swoich gruntów na 5 włók, co wydaje się być wartością zawyżoną. Za rządów pruskich, mieszczenie wygrali proces z dziedzicem Nasielska hr. St. Dębickim, wojewodą Brzesko-Karwieńskim, w sprawie dzierżawienia zysków z propinacji. Powyższy zatarg nie został w owym czasie definitywnie zatwierdzony, gdyż dalej napotykałmy stwierdzenie urzędnika następującej treści:

[...] w tej chwili (1816 rok) sprawa o dzierżawienie zysków z propinacji znajduje się w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbów.

Wracając do historii burmistrz miasta wspominał, że w roku 1257 ks. Mazowiecki Ziemowit trzecią część miasta Nasielska darował Kościołowi Czerwieńskiemu, tj. Księżom Kanonikom Regularnym Klasztoru Czerwieńskiego, które to dobra posiadał (ten zakon), aż do roku 1796.

Za rządów pruskich, tzw. dobra poduchowne włączone zostały do części rządowej Nasielska. Natomiast położone pomiędzy szlachecką i poduchowną częścią zostały dokooptowane do probostwa nasielskiego, a propinacja z w/w gruntów do skarbu państwa (czyli miasta).

Odnosnie losów dokumentów opisujących historię miasta przedstawiono lakonicznie, iż *akta po Rządzie Pruskim i Dokumentach Miasta w czasie Wojny Szwedzkiej (przydatki miasta Nasielska), przekazane zostały do Archiwum Królewskiego*⁵. Według przekazów w obrębie Nasielska miał się znajdować zamek, przez Ks. Mazowieckiego zamieszkały. Został on także kościół murowany, jak stwierdził burmistrz *dobrze utrzymany, który w 1445 roku został wybudowany przez Opata Czerwieńskiego (Przeczekawskiego)*. Była tu też drewniana *Bożnica żydowska obszernej wielkości, nadzwyczajnego uroku, szpital dla dziedziców do usług kościelnych używany, itp.* Szpital ten był zniszczony i tylko dzięki staraniom proboszcza, jak

⁵ AGAD, KRSW, sygn. 4206, mf. nr 523.

określono *przed zawaleniem funkcjonuje*. Przemysł w Nasielsku w opisywanym czasie (1820 rok) zupełnie podupadł. Z rzemiosła utrzymało się jedynie garbarstwo skór i wyrabianie sukna (dobrej jakości). Jarmarków było tu 7. Handlowano na nich bydłem, końmi i sprzętem rolniczym. Propinacja w *połowie należała do rządu (miasta) w drugiej połowie do sukcesorów hr. Dębickiego*.

Mieszkańcy w części szlacheckiej Nasielska musieli płacić podatki do kasy miejskiej. Mieli oni jednak zagwarantowane prawo pobierania opatu w lasach dziedziców. Żydzi i „inni” za opłatą musieli płacić. Starozakonni zamieszkujący w części szlacheckiej miasta zobowiązani byli płacić tzw. osep (do kasy miejskiej), zaś zwolnieni byli oni z opłat od dochodów z propinacji. Szykarze musieli płacić tzw. kanonowe (stały podatek), ale jak podkreślił w/w urzędnik *takowego nie płacili*.

Na koniec burmistrz stwierdzał, że Nasielsk zaczął się dobrze rozwijać, a dochody wzrastać dopiero od momentu uzyskania przez miasto praw miejskich (prawdopodobnie za rządów pruskich?). Tenże postulował też przywrócenie dla mieszczańców tzw. mostowego (na trakcie gdańskim) *od bryk, wołów i koni*.

Nowe Miasto

Jak podkreślano w opisie, historia miasta przekazywana była z *ust do ust*. Stare dokumenty miały zaginąć w czasie najazdu na Polskę króla szwedzkiego – Gustawa Adolfa. W 1629 roku lub też następcy jego Karola XII w 1702 roku. Burmistrz Nowego Miasta stwierdził, że mylnie okazały się też wieści, iż powyższe dokumenty znalazły się w Krakowie, czy też w Królewcu. Wyżej wymieniony podkreślił jedynie taki fakt, iż w *odezwie Mistrzów Wschodnio-Pruskich z Królewca 22 marca 1802 roku od Regencji Płockiej* zawiadamiano, iż nie znajduje się tam żadne dokumenty a jedynie spisana adnotacja, w której stwierdza się według relacji mieszkańców, *Nowe Miasto zostało założone za królowej Bony*. W aktach miejskich zdaniem burmistrza znajduje się dokument spisany w języku łacińskim, na pergaminie, wystawiony przez króla Zygmunta III w 1621 roku na Sejmie Generalnym, iż *Nowe Miasto założone zostało w Zakroczymiu przez ks. Mazowieckiego i ruskiego – Janusza Starszego w 1420 roku i cieszyło się już wtedy licznymi wolnościami*. Król Zygmunt III erekcją tegoż miasta w tym samym roku, tj. w 1621 roku miał zatwierdzić (a nie jak zapisano w niniejszym opisie w 1420 roku). Historię Nowego Miasta gmatwa jeszcze bardziej sporządzający tenże opis, w którym podnosi, że dokument z 1564 roku z Archiwum Koronnego w Warszawie, wydany przez regenta Komisji Skarbowej Jana Ostaszewskiego w 1775 roku w Sierpcu i (który

znajduje się) w *Aktach Nowego Miasta z 29 stycznia 1782 roku ablutowany (zatwierdzony) jako miasteczko królewskie nazwanego Nowym Miastem i położony w województwie mazowieckim do Starostwa Zakroczymskiego należało*. W opisie stwierdzono ponadto, że Nowe Miasto objęte jest *Inwentarzem z 1583 roku, tudzież późniejszymi Lustracjami, w szczególności Dekretem Komisji Dobrego porządku z dnia 2 października 1787 roku*.

Granice Nowego Miasta opisane zostały w aktach z 1422 roku, 1542 roku, 1571 roku, 1584 i 1619 roku. Miasto powstało na ogólnych zasadach prawa chełmińskiego i zajmowała łącznie z probostwem 39 wólk, *gaj dębowy i brzozowy o długości 1 mili i graniczyło z wsiami ziemiańskimi: Zwiadami, Zagwizdami, Łuszczewem, Szczawinem, Miszewem i Dzikami oraz Ildzikowicami*. Okoliczne wsie położone koło Nowego Miasta, tj. Łuszczewo, Zagwizdy, Miszczewo Ildzikowice, Zasanie (chyba Zasonie), Krupitki miały przyłączyć do swoich posiadłości około gruntów miejskich. Zabór gruntów, zarośli i łąk należących wcześniej do miasta miało miejsce za czasów Stanisława Augusta, co znalazło swoje odbicie w dokumentach z roku 1767 i 1773. W Kancelarii Zakroczymskiej, jak stwierdzono dalej znajdują się skargi mieszczan o utracie *gruntów wskutek zaboru przez okolicznych ziemian (wsie), ale żadne z tych rozstrzeżeń nie zostało rozwiązane tak przez polskie, jak i pruskie rządy*.

W dawnych czasach w Nowym Mieście były sądy ziemskie i grodzkie, których posiedzenia jeszcze za króla Stanisława Augusta odbywały na przemian, bądź w Nowym Mieście, bądź w Zakroczymiu. W 1708 roku z racji na grasującą w okolicy zarzę sądy przeniesiono do Winnicy/k. Nasielska, a władze usprawiedliwiły owe posunięcie trudnościami w dowozie ludzi.

W opisie infrastruktury odnotowujemy wzmiankę, że w Nowym Mieście był murowany kościół farny, który groził zawaleniem, lecz jak to określono, staraniem władz miejskich został naprawiony. Przy kościele jest także szpital dla ubogiej ludności (dziadów), do którego należy 1 wółka roli.

Ponadto według relacji starych mieszkańców w mieście oprócz w/w świątyni miały się znajdować 2 kościoły drewniane, po których według tychże wszelki ślad zaginął. Była tu też drewniana bożnica żydowska, pokryta dachówką. W dawnych czasach (według dokumentu z 1564 roku) w mieście miało nieźle prosperować 20 gorzelni i 13 piwowarów. Obecnie (w 1820 roku), jak podkreślił burmistrz, w Nowym Mieście funkcjonuje jedynie 5 gorzelni, 5 sukienników wyrabiających baję i kir, oraz 1 grabarz. Na rzece Sonie pracował młyn wodny. Na

koniec swego sprawozdania urzędnik municypalny podkreślił, że po wojnie (1807–1815) dochody miasta znacznie się zwiększyły, głównie dzięki wpływom z *dzierzawy propinacji i targowego oraz z ustanowionego kanonu (stały podatek płacony przez Żydów)*. Według w/w dochody Nowego Miasta jeszcze bardziej by się powiększyły, gdy *władze ustąpiły prawo propinacji trunków i (z) młyna na korzyść mieszkańców*.

Nur

Miasto zostało zniszczone w czasie wojny szwedzkiej przez Karola XII. Jak dalej stwierdzono, *pożary i wojna zlikwidowały wszelkie oryginalne dokumenty*. Pierwsze dokumenty autoryzowane przez Stanisława Augusta, odnośnie grodu nurskiego pochodzą z 1767 roku. Zapisano w nich, że [w] *wydanym w Nowogrodzie w 1434 roku przywileju Bolesław Ks. Mazowiecki udzielił i nadał miastu Nur swobody, prawo chełmińskie, pobór dochodów, dochód z postrzygalni i wagi, uwolnienie od opłat na rzecz Księstwa Mazowieckiego, wolność zabudowania łązań⁶*.

W mieście Nur był kościół drewniany, plebania, szpital, magazyn murowany (wzniesiony za rządów pruskich) i karczma (niegdyś do miasta, dziś do kancelaryi należąca). Miasto utrzymywało się z rolnictwa i obsługi statków rzecznych (orylstwo). Rzemieślnicy dość nieliczni (2 kuśnierzy, 3 kowali, 2 garnarczy i 2 szewców) pozostawali zdaniem burmistrza, w stanie ubogim. Nur posiadał 3 jarmarki, a jego dochody pochodziły głównie z podatków: konsensownego i tzw. niestałych. Na koniec urzędnik podkreślił, że miasto do tej pory prowadzi spór z dziedzicem wsi Strąkowa o zabór gruntów a sam gród

⁶ AGAD, KRSW, sygn. 4206, mf. nr 523. W cytowanym dokumencie zapisano też dalszą historię tegoż miasta, gdzie czytamy m.in. w 1568 roku, Zygmunt August pozwolił na wolny spław towarów do Gdańska rzeką Bug bez opłat (potem to zmienił). W 1639 roku zgodnie z wyciągiem („Extrakt autentyczny”) z Akt Burskich i przywilejem donacyjnym wydanym przez ks. Bolesława do miasta Nur przyłączone zostają łąki położone między miastem a 2-a wsiami, tj. Strębowem i Dąbrówką.

W 1675 roku (w związku z pożarem miasta?) Król Jan III przywilejem *Libertacyi w myśl Konstytucji względem pogorzalców na 4 lata uwalnia*.

W 1681 roku w Warszawie (14 maja) król Jan III przywilejem „*Tytuła Konfirmacyjnym*” wszystkie w/w przywileje oraz „*Dekretu Dobrodziejstwa* [...] zaręcza.

W 1764 roku w Warszawie Stanisław August przywilejem *titule Confirmatimem Surium et privilegiorum op flde Nostri Nur servitutium...*, obie te w przywileju Jana III w Potczynie *prawa i swobody miasta Nur zatwierdził*.

W 1781 roku w Warszawie (5 stycznia) „*Dekret Królewski w sprawie Miasta przeciw Proboszczom*” i lustracji z lat 1564, 1569, 1616, 1660 oraz Konstytucji z roku 1654 zapewnia propinację na zasadzie przywileju Bolesława.

podupadły na skutek najazdu Karola XII, o czym miały świadczyć *bruki pokryte ziemią i gruzem*⁷.

Ciechanów

Według burmistrza, akta archiwalne miasta są częściowo nieczytelne. Przywileje miasta zostały potwierdzone przez króla Augusta II w 1726 roku, a kopia przywileju wydanego przez Stanisława Augusta Poniatowskiego i który to dokument, jak określił w/w urzędnik, znajduje w mieście Przasnyszu, w którym określono miasto mianem *pierwszy w składzie Ant(y) dawnego Grodu Ciechanowskiego*. Dalej podkreślono też, że tam (tj. w Przasnyszu) znajdować się mogą „Inwentarze Lustracyjne dawnych Rewizorów”, które mogłyby wyjaśnić kwestię początkowego obszaru miasta oraz jego lokalizację.

W sprawozdaniu z 1820 roku Ciechanów określany jest jako *dosyć kwitnące*. Położony na skrzyżowaniu traktu Królewieckiego Gdańskiego i Warszawskiego nie posiadało w pobliżu rzeki spławnej (rzeka Łydynia nad którą leży Ciechanów nie była brana pod uwagę). Gród n/Ładynią w tym czasie nie posiadał żadnych folwarków ani dóbr skarbowych. Zgodnie z przywilejem jarmark, który przypadał w Ciechanowie na 11 listopada (w tym samym dniu miała go Warszawa), należałoby według dozorczy miast przenieść na inny dzień. W granicach miasta znajdowały się różne użytki, m.in. łąka za młynem określana nazwą „działy”, grunta byłego wójtostwa – *jako dzierzawa wieczysta, wypuszczona, oraz wydzierżawione* opisane w latach 1819/20, place i ogrody.

W mieście funkcjonowały 3 młyny (wiatraki), cegielnia i karczma. Jak zaznaczono *młyn na rzece Łydynii i cegielnia, która dostarcza pierwszorzędnych materiałów należały do hr. W. Krasieńskiego. Również zyski ze sprzedaży trunków dzielone były na dwie części, propinacja należała do miasta a sam wyszynk do dominium opinogórskiego*⁸. Konwent ks. Augustynów, który posiadał pewne nieruchomości w Ciechanowie, jak nadmieniał już od 1773 roku, zalegając miastu w płaceniu czynszów został zmuszony do

⁷ Spór o zabór łąki i lasu toczyło miasto Nur z dziedzicem wsi Strąkowa (starosta i dziedzic dóbr Wyszokskich, prezes Warszawy) J. W. Ossolińskim już w 1804 roku. Z racji na śmierć burmistrza miasta Nur, Wyganowskiego dokumenty w opisywanej sprawie pozostawały u w/w i proces nie mógł się zakończyć.

⁸ AGAD, KRSW, sygn. 4206, mf. nr 526. W sprawozdaniu zaznaczono też, że browar i gorzelnia z Opinogóry należące do hr. Krasieńskiego dostarcza trunki na potrzeby karczmy „dziedzicznej” i szynków. Żydzi z miasta Ciechanowa optając protekcyjne (miodowe, łąpatkowe), dawniej zwane p. starościami.

oddania na rzecz grodu 4 domy z placami i karczmą. Na koniec stwierdzono, że Żydzi z Ciechanowa zajmują się handlem i *przekupstwem*.

Dokonując bilansu danych zawartych w sprawozdaniach burmistrzów poszczególnych miast Płn. Mazowsza, które sporządzono głównie w 1820 roku dla potrzeb gubernatora płockiego, należy stwierdzić, że opis ten jak go określano *statystyczno-historyczny* nie w pełni odzwierciedlał stan faktyczny infrastruktury miejskiej regionu. Nie uwzględniono w nim również opisu takich większych miast jak Płock, Pułtusk czy Raciąż. To co przedstawiono, jeśli chodzi szczególnie o małe miasteczka, miało posłużyć jedynie władzom zwierzchnim do podjęcia niesłusznej decyzji o degradacji tychże *grodów* do rangi zwykłych osad.

Taki wniosek można postawić czytając m.in. raport Komisji Wojewódzkiej w Płocku, która postulowała, aby np. miasto Nasielsk w *zwykłą osadę większą zamienić*. Zaś przy mieście Bodzanów jego burmistrz lakonicznie stwierdzał z *żadnych względów nie można (to) nazwać miastem*. Nic też dziwnego, że na Płn. Mazowszu (w dawnej guberni płockiej) w latach 1869–1870 odebrano prawa miejskie 28 miastom, zaś w regionie 22 miastom. Zdegradowane miasta to: Dobrzyń n/Drwęcą, Bobrowniki, Skempe (Skępe), Kikół, Radzanów, Szreńsk, Kluczbork, Bielsk, Bodzanów, Drobin, Biezuń, Raciąż, Żuromin, Krasnosielc, Różan, Serock, Wyszaków, Chorzele, Janów, Czerwińsk, Nowe Miasto i Suchocin. Pozostało w regionie tylko 14 miast. Prawa miejskie utraciły głównie miasteczka najmniejsze, mające właściwie charakter rolniczy, ale również wśród nich były też *grody* o charakterze typowo miejskim jak Dobrzyń n/Drwęcą, Biezuń, Raciąż, Wyszaków czy Chorzele, gdzie ludność miejska stanowiła około 16% wszystkich mieszkańców⁹.

Bliżej infrastrukturę i poziom rozwoju 22 miast mazowieckich ilustruje zamieszczona poniżej tabela.

Z danych zawartych w tabeli wynika, że największe miasta Północnego Mazowsza (niepowiatowe) osiągały w interesującym nas okresie (1819 r.) spore dochody, przekraczające rocznie 8 tys. złotych. Do takich należało niewątpliwie miasto Myszyniec i Maków. Nieco słabsze pod tym względem były wtedy Ciechanów i Nasielsk. Małe miasta, później zdegradowane do rzędu osad, jak Bobrowniki, Brok słabo prosperowały uzyskując roczny dochód w granicach 1,5 tys. złotych. Zgoła niezrozumiałe są dane odnoszące się do Mławy, której dochody były jedne z najniższych wśród omawianych tu miast.

⁹ W. Łątkowski, *Gubernia płocka w dobie reform agrarnych XIX wieku*, maszynopis pracy doktorskiej, BUW, s. 349.

Miasta Północnego Mazowsza i ziem przyległych według opisu statystyczno-historycznego sporządzonego przez ich burmistrzów i zarządców miast w latach 1820–1822

Lp.	Miasto	Ludność			Budynki			Dochody		Wysokość ubezpieczenia budynków w złp.
		Ogółem	Żydzi*	Żydzi (%)	Drewniane	Murowane	Razem	Rok	Suma w złp.	
1	Andrzejewo	-	-	-	127	1	128	1822	-	68.300
2	Biezuń	1.623	543	33,5	168	2	170	-	-	87.400
3	Bobrowniki	492	35	7,1	-	-	-	1806/1819	1385/1400	-
4	Bodzanów	-	-	-	53	-	53	1819	1530	-
5	Bielsk	483	119	24,6	69	2	71	1808/1819	1830/3097	30.925
6	Brok	-	-	-	133	1	134	1806/1819	1097/1521	59.075
7	Ciechanów	2.113	1.147	54,3	233	3	236	1804/5/1819	3683/7409	42.225
8	Chorzele	1.203	391	32,5	185	1	186	1806/1819	3608/5845	15.672
9	Czyżew	766	743	97,0	74	-	74	-	-	109.400
10	Czerwińsk	498	70	14,0	39	7	46	1806/1819	881	84.225
11	Dobrzyń n/ Wisłą	1.558	703	45,1	211	3	214	-	2108	78.875
12	Dobrzyń n/ Drwęcą	1.491	785	52,6	109	2	111	1806/1819	-	226.150
13	Drobin	1.155	734	63,5	97	6	103	-	164	36.850
14	Janów	1.395	250	18,0	186	-	186	1807/1819	2870	112.100
15	Kikół	488	287	58,8	34	-	34	1806/1819	-	116.250
16	Lipno	2.369	731	30,8	240	22	262	1806/1819	972/2793	14.850
17	Mława	1.895	582	30,7	160	30	190	1805/6/1819	1056/1346	231.975
18	Maków	2.916	1.907	65,4	308	11	319	1806/1819	4509/8368	-
19	Myszyniec	1.215	291	24,0	144	4	148	1806/1819	7218/8285	259.750
20	Nasielsk	2.726	981	36,0	200	4	204	1806/1819	3950/6543	173.925
21	Nowe Miasto	652	248	38,0	-	-	-	1806/1819	1538/2520	522.050
22	Nur	443	30	6,8	72	1	73	1806/1819	1712/1987	-
									1315/2139	-
									1140/2050	

Źródło: AGAD, KRSW, sygn. 4206, mf. nr 523

*Żydzi w miastach Północnego Mazowsza i ziem przyległych (22 miasta) stanowili 33,3% ludności (obliczenia autora)

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych.

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4206, mf. nr 523, 526.

Opracowania

W. Łątkowski, *Gubernia płocka w dobie reform agrarnych XIX wieku*, maszynopis pracy doktorskiej, BUW.

W. Łątkowski, *Powiat makowski w dobie reform agrarnych XIX wieku*, Maków Mazowiecki 2016.

REVIEW OF PŁOCK VOIVODSHIP CITIES IN THE YEARS 1820–1822

Summary

This article represents short historic review of Płock voivodship cities in the twenties of the 19th century. Such historical description was prepared by Masovian mayors as requested by the government of the Kingdom of Poland. At that time, the government commission was supposed to decide which cities could maintain their city status. The process resulted in a wide range of unfair decisions related to the degradation of the cities.

Keywords: Kingdom of Poland in the 19th century, Płock voivodship, the twenties of the 19th century